

Sortbørskriminalitet i Danmark fra besættelse til efterkrigstid

AF

CLAUS BUNDGÅRD CHRISTENSEN

Selv om der i Danmark ikke findes en periode i moderne tid, der er forsket så meget i som årene 1940-45, er emnet »besættelsen og kriminalitet« stort set ikke behandlet. Det gælder ikke mindst, hvis man ser på den såkaldte krisekriminalitet, der udsprang af brud på rationerings-, pris- og vareforsyningslovene. Selv om undersøgelser af fortidens kriminalitetsbillede i mange tilfælde kan give et dybt indblik i dagligliv, normer og levevilkår, så har der aldrig eksisteret nogen forskningstradition vedrørende kriminalitetshistorie i Danmark.¹ Forskningen i besættelsens og efterkrigsårenes kriminalitetsbillede har historikerne overladt til kriminologerne.²

I denne artikel skal fokus rettes mod sortbørshandel, som var den hyppigst optrædende form for krisekriminalitet. Selv om udtrykket *den sorte børs* ikke optræder i kriseloven, var denne type kriminalitet forholdsvis klart afgrænset. Ved retterne var sætningen: »*at drive handel på den sorte børs*« en standardvending, som blev anvendt ved domstolene om den ulovlige handel, der forgik på gadeplan. Hos rigsadvokaten definerede man begrebet således: »*Handel på værtshus, gader o.lign., offentlig tilgængelige steder imellem personer, der ikke kender hinanden personligt*«. ³ Ved sortbørshandel overtrådtes prisloven, idet de fleste transaktio-

¹ For en oversigt over den kriminalhistoriske forskning i Norden se Eva Österberg: *Gender, Class, and the Courts in Scandinavia* i Clive Emsley (Red.), *Crime History and Histories of Crime*, London, 1996.

² Den vigtigste undersøgelse af straffelovskriminalitet under besættelsen og efterkrigstiden er Karl O. Christiansens artikel fra 1951: *Kriminalitet i Danmark fra 1937 til 1948*. Christiansens undersøgelse, som er baseret på kriminalstatistik, medtager ikke den type overtrædelser, som skal undersøges her. Artiklen er senest genoptrykt i: Hannu Takaka (Red.), *Krig og moral: Kriminalitet og kontroll i Norden under Anden Verdenskrig*, Oslo, 1987.

³ Rigsarkivet (herefter RA), Rigsadvokaten, 1916/46, Rigsadvokaturet, 27.1.1947. Kontorchef i Priskontrolrådet, Ebbe Groes, definerede begrebet således: »*Den sorte børs' opstår (...) hvor varer i større mængder omsættes på lyssky vis – i reglen med en eller anden beværtning som »børs« – uden forretningspapirer, til ulovligt høje priser*«. *Social-Demokraten*, 24.10.1942.

ner på den sorte børs forgik til beløb, der lå over de fastsatte maksimalpriser, samt forbudet mod at handle med rationeringsmærker.

Det er nok ikke for meget sagt, at man med sortbørshandlen har at gøre med den type krisekriminalitet, som står stærkest i erindringen om besættelsen og efterkrigsårene. Det er der flere grunde til. Den sorte børs blev det vigtigste sted for den illegale handel. Det var en handel, der ofte fandt sted i det offentlige rum, og derfor stiftede især bybefolkningen bekendtskab med disse overtrædelser, fordi de overværede dem, eller selv optrådte som kunder.

Denne artikels formål er at undersøge sortbørshandlens struktur, med udgangspunkt i hvem der begik disse overtrædelser, og hvor stor en betydning den sorte børs fik for danskernes forbrug under besættelsen og i efterkrigsårene.

Sortbørshandel og anden krisekriminalitet udsprang af brud på bemyndigelsesloven om »Ekstraordinære foranstaltninger til sikring af landets forsyning med varer m.v.«, der blev vedtaget den 2. september 1939. Loven, der resulterede i en statslig regulering af erhvervslivet og befolkningens forbrug, gav Handelsministeriet ret til at indføre rationeringer, at begrænse forbruget, samt at fastsætte maksimalpriser på varer.

Fra og med 1940 blev kriselovgivningen forvaltet decentralt, og denne struktur bevaredes frem til restriktionernes afvikling i 1950erne. De overordnede beslutninger blev taget i et samarbejde mellem Handelsministeriet, Justitsministeriet og Udenrigsministeriet, mens den daglige administration blev varetaget af henholdsvis Prisdirektoratet og Direktoratet for Vareforsyning, samt en række tilknyttede nævn og råd.

Anklagemyndigheden i krisesager blev udøvet af politimestrene, da krisekriminalitet blev behandlet som politisager og ikke straffelovssager. Dette var dog ikke et udtryk for, at myndighederne så mindre alvorligt på krisekriminalitet, men var dikteret af sagernes omfang og ønsket om en hurtig behandling.⁴ Kriseloven gav adgang til brug af de samme retsmidler, der ellers kun stod til rådighed for politiet i forbindelse med straffelovssager, såsom anholdelse, ransagning, beslaglæggelser, telefonaflytninger osv. Brud på loven kunne straffes med bøde, konfiskation, hæfte og fængsel indtil to år.⁵

⁴ RA, Rigsadvokaten, 5681/43, Om anklagemyndighedens strafpåstande i krisesager, marts 1942.

⁵ I de undersøgte domme fra Københavns Byret blev 71% af sagerne afgjort med fængselsstraf, og i 25% af sagerne blev der idømt hæfte. I perioden før den politiløse tid var straffens længde hyppigst mellem 30 og 39 dages fængsel. I tiden fra den 19. september 1944 og frem til maj 1945 lå den almindeligste straf på mellem 60 og 69 dages fængsel.

De fleste kriminalitetshistoriske undersøgelser er empirisk forankret i offentlige kriminalstatistikker, men en sådan kilde eksisterer ikke for den type lovbrud, som skal undersøges i denne artikel. Hos Danmarks Statistik begyndte man aldrig at medtage brud på kriselovgivningen i kriminalstatistikken. Grunden var sandsynligvis, at disse love havde en ekstraordinær karakter, og i efteråret 1939, hvor de første kriserestriktioner blev indført, var der næppe mange, der forestillede sig, at de sidste bestemmelser først ville blive afviklet i 1950erne.

For at kompensere for den manglende kriminalstatistik skal der i artiklen tages udgangspunkt i 2.511 domme vedrørende sortbørshandel, som blev afsagt ved Københavns Byrets 3. afdeling mellem 1940 og 1953. Denne afdeling, som blev døbt krisedomstolen, behandlede næsten udelukkende sager vedrørende kriselovgivningen.⁶

En anden vigtig kilde til at belyse sortbørskriminalitet er politiets arkiver.

I efteråret 1939, da de første rationeringer blev indført, udsendte Justitsministeriet påbud om, at der i alle politikredse skulle udpeges en såkaldt krisekredsleder, som blev ansvarlig for efterforskningen i krisesager. I København lagde man behandlingen af krisesager ind under det allerede eksisterende IV Politiinspektorat. Denne struktur blev ændret i maj 1942, hvor Justitsministeriet under indtryk af et stigende antal kriselovsovertrædelser besluttede at oprette et selvstændigt politiinspektorat, nemlig Københavns Krisepoliti, som fra 1942 og frem til restriktionernes afvikling i 1950erne, varetog bekæmpelsen af kriminelitet i hovedstaden.

Sortbørshandelens geografiske udbredelse

Et særligt træk ved sortbørshandelen var, at den i mange tilfælde blev koncentreret til bestemte gader og bygninger.

For Københavns vedkommende kan man, takket være politiets rapporter, følge udviklingen indgående. Det første sted, hvor der opstod en egentlig sort børs, var folkekøkkenet i Suhmsgade, hvor der fra slutningen af 1940 foregik en omfattende sortbørshandel, men i løbet af 1942 aftog de illegale aktiviteter her.

Det skyldtes, at domstolene under den politiløse tid begyndte at dømme kriselovsovertrædelser efter lov nr. 219 fra maj 1940, der bestemte, at straffen skulle forhøjes til det dobbelte, hvis en overtrædelse var begået under mørklægning eller andre særlige omstændigheder. Efter krigen faldt straffens længde til niveauet før den politiløse periode.

⁶ De undersøgte domme, der er samlet i såkaldte dombøger, befinder sig i Københavns Byrets arkiv i Landsarkivet for Sjælland

Når den sorte børs bevægede sig fra et sted til et andet, skyldtes det politiets bekæmpelse. Hvis handelen i et bestemt område greb om sig, satte man fra politiets side ind med en intensiv patruljering og gav personer, der var mistænkt for sortbørshandel, forbud mod at vise sig på stedet.⁷

Grundet politiets indsats i Suhmsgade flyttede handlen herfra til en række kaffebarer og værtshuse andre steder i København. I en rapport fra august 1944 vurderede politiinspektør Tage Agdal fra Københavns Krisepoliti, at i de i alt 232 kaffebarer og spisehuse i hovedstaden var den illegale handel koncentreret til 10.⁸

I de første år efter befrielsen fik den sorte børs i hovedstaden et noget anden geografisk mønster end under krigen. Mens der under besættelsen var tale om 10-15 steder, hvor sortbørshandlen foregik, voksede antallet i efterkrigsårene. I december 1945 holdt politiet alene på Vesterbro 14 restauranter under observation.⁹ Aktiviteterne rykkede også i højere grad ud på gaderne. Under besættelsen var de personer, som blev straffet for sortbørshandel, ofte pågrebet i kaffebarer eller på fortorvet foran disse steder, men i sagerne fra efterkrigstiden fremgår det, at handlerne hyppigere foregik på særlige gadestrækninger og pladser, fremfor i tilknytning til bestemte bygninger.¹⁰

I provinsen var sortbørshandel også i nogen grad lokaliseret til bestemte områder. I de mindre provinsbyer blev banegårdene jævnlige nævnt i politiets rapporter, som stedet hvor den sorte børs holdt til, mens der i de lidt større byer, som Århus og Aalborg, tegnede sig et mønster, som lignede det i København.

Aktører på den sorte børs

Selv om det er svært at sige noget om strukturen i handlinger, som udøverne bevidst ønsker at skjule, kan man takket være materiale fra politiet sige meget om aktørerne på den sorte børs. Salg fra private borgere udgjorde en væsentlig del af den samlede mængde af varer, som

⁷ RA, Rigsadvokaten, 3724/44, Københavns Krisepoliti, 11.8.1944.

⁸ RA, Rigsadvokaten, 3724/44, Fra politiinspektør Agdal til statsadvokat Olafsson, 14.8.1944. I domsudskrifterne blev det i reglen oplyst, hvor vedkommende var pågrebet, idet det kunne styrke mistanken om, at der var foregået noget ulovligt.

⁹ Landsarkivet for Sjælland (herefter LAS), Københavns Politi, 1. Politiinspektorat, Sort børs 1945-47, Notits, Station. 5, 14.12.1945.

¹⁰ Denne udvikling indikeres også af politiets reaktion og indsats. Eksempelvis henvendte politiet sig i 1947 til belysningsvæsnet, og bad om at få opsat flere lamper på Vesterbrogade, da det var svært at holde gaden fri for sortbørsfolk. LAS, Københavns Politi, 1. Politiinspektorat, Sort børs 1945-47, 1. afdeling, 20.8.1947.

blev omsat. Det forhold, at personer, der normalt ikke begik kriminalitet, overtrådte loven, fortæller at fristelsespresset som følge af vareknaphed og udsigten til høje fortjenester var stærkt.

Sortbørshandel havde forbindelse til flere typer af overtrædelser, og i denne sammenhæng var salg af egne rationeringsmærker en af de mest fremtrædende.¹¹

Baggrunden for at private solgte deres rationeringsmærker, var i vid udstrækning ringe økonomiske forhold. Således var det jævnligt kvinder, der optrådte som sælgere, når de finansierede familiens indkøb ved at sælge rationeringsmærker. I en repræsentativ sag fra sommeren 1944 forklarede en kvinde, at hun havde solgt mærker for at købe mad til sine børn, da hendes mand, som var tysklandsarbejder, kun sendte få penge til familien.¹²

I tilfælde som det ovenstående blev der i reglen idømt en noget mildere frihedsstraf i form af hæfte, men straffen blev skærpet i de tilfælde, hvor der var tale om, at mærkerne var solgt for at finansiere et alkoholmisbrug, eller hvis mærker som var beregnet til børn, også blev omsat. Sådanne sager optrådte hyppigt i politiets sagsakter, og vidner om, at de som solgte mærker, ofte kom fra et socialt belastet miljø. Det er markant ved disse sager, at de i mange tilfælde kom for dagen lys, når en hustru anmeldte sin mand. Et typisk eksempel finder man i en sag fra Vesterbro i København, hvor en kvinde i 1946 henvendte sig til krisepolitiet for at indgive anmeldelse mod sin mand. Under samtalen kom det frem, at det ikke var første gang, han havde solgt familiens mærker, men at hun ikke tidligere havde anmeldt ham af frygt for at lide overlast. Manden havde ved flere lejligheder optrådt voldeligt og havde bl.a. brændt hende med et strygejern, ligesom han aftenen før havde tildelt hende et blå øje. Manden nægtede dog alt og hævdede endvidere, at hustruen var *»løsagtig og under krigen havde gået med tyske soldater«*. Imidlertid kunne en pige i huset, der tog sig af familiens børn, når forældrene var på arbejdede, bekræfte kvindens påstande. Hun fortalte, at manden *»ikke gider bestille noget«*, og at *»han aldrig betaler een øre for sin kost, ligesom han heller ikke afleverer nogle rationeringsmærker«*.¹³ I disse tilfælde blev der næsten altid dømt fængselsstraf på mellem 30 og 80 dage.

¹¹ Hver gang staten iværksatte nye rationeringer, indeholdt bestemmelserne altid en paragraf, der forbød salg af udleverede mærker. Se f.eks. Bekendtgørelse af 29. februar 1940 om tillæg til Bekendtgørelse Nr. 353 af 4. oktober 1939 om rationering af sukker.

¹² LAS, Københavns Byret, 3.afd., 2661/44, Københavns Krisepoliti, 18.7.1944.

¹³ LAS, Københavns Byret, 3.afd., 920/47, Københavns Opdagelsespoliti, 10.9.1946.

De tyske og engelske troppers betydning for sortbørshandlen

Under og efter besættelsen kom både tyske og engelske soldater til at spille en vigtig rolle som leverandører af varer til den sorte børs.

I de byer, hvor der opholdt sig store tyske troppekonzentrationer, som eksempelvis Vejle, var det i forbindelse med salg af cigaretter på gadeplan almindeligt, at køberne på gaden henvendte sig til tyske soldater. En kvinde forklarede Vejle Politi, at »Det er en kendt sag, at tyske soldater gerne bytter tobak for smørmærker«. ¹⁴ Kvindens udsagn er typisk på den måde, at der mellem danske borgere og tyske soldater ofte var tale om bytterelationer, hvor soldaterne modtog smør- og suktermærker mod cigaretter. ¹⁵

I det hele taget peger meget på, at tyske soldater under krigen var hovedleverandører af cigaretter til den sorte børs. Det fremgår bl.a., hvis man ser på de cigaretter, som blev beslaglagt, idet hovedparten var tobak fra Tyskland, men uden banderole fra den danske stat

Af sprogbrugen ved retten fremgik det også, at der var tale om tobak fra den tyske hær, da man anvendte udtryk som f.eks »*Værnemagt-cigaretter*«.

Af rapporter fra Københavns Kommunale Vagtværn samt sagsagter fra domstolene, fremgår det, at der i overgangsperioden omkring kapitulationen i endnu højere grad end tidligere dukkede varer op på det illegale marked, som stammede fra besættelsesmagten. Selv om disciplinen hos de tyske tropper ikke brød sammen, begyndte mange soldater under indtryk af udviklingen i krigens sidste tid at involvere sig i sortbørshandel. Det var man hos de danske myndigheder også opmærksom på. Den 20. april 1945 blev emnet drøftet på et af de daglige møder mellem repræsentanter for de ministerier og institutioner, som forvaltede restriktionerne. På dette tidspunkt kunne man dog ikke gøre andet end at konstatere, at denne handel foregik. ¹⁶

Tilstedeværelsen af udenlandske tropper havde stor betydning for det sorte marked, idet soldaterne også foretog indkøb her. ¹⁷ I mange

¹⁴ LAN, Vejle Politi, 660/43, Kriminalpolitiet i Vejle, 23.11.1943.

¹⁵ Der kendes også en række eksempler på, at tyske soldater smuglede cigaretter ind i landet med henblik på at afsætte dem til den danske befolkning. I oktober kunne politimesteren i Tønder berette, at de soldater som ankom med patruljebåde fra Sild til Rømø, hyppigt medbragte pakker med tobaksvarer, som blev solgt til danskere. RA, Statsadvokaten for Særlige Anliggender, Beretninger fra politikredsene, Politikreds 71, Politimesteren i Tønder, 30.10.1944.

¹⁶ RA, Direktoratet for Vareforsyning, Samrådsmøder, Mødenotat, 20.4.1945.

¹⁷ Se f.eks. skrivelse fra Organisation Todt til Wehrmachtintendant Dänemark og skrivelse fra Organisation Todt, Einsatzgruppe Wiking, Einsatz Dänemark til Organisation Tods Bauleitung i Danmark. Dokumenterne er gengivet i: Besættelsestidens Fakta, København, 1945, b.II, s.1019 ff.

tilfælde var tale om deciderede aftaler mellem sortbørshandlere og tyske soldater om faste leverancer. Disse sager opstod især omkring større militæranlæg, hvor soldater, som var stationeret over længere perioder, havde mulighed for at etablere kontakt til sortbørsmiljøet.¹⁸

I sommeren 1942 hed det i en indberetning fra politimesteren i Aalborg, at rationerede varer i stort omfang blev opkøbt af tyske militærpersoner. Politimesteren mente af samme grund, at det ville være af »effektiv betydning«, hvis det kunne opnås, at tyske soldater ifaldt et strafansvar, hvis de opkøbte varer på den sorte børs. Et andet problem i Aalborg var, at de danske kantinebestyrere på værnemagtens kaserner opkøbte varer på den sorte børs, som de omsatte til soldaterne. Derfor foreslog politimesteren, at bestyrere som blev kendt skyldige i sådanne overtrædelser, skulle afskediges. Et forslag Udenrigsministeriet besluttede at tage op med de tyske myndigheder, når man havde modtaget navn og adresse på de pågældende kantinebestyrere.¹⁹ I Aalborg forsøgte politiet flere gange at gribe ind over for sortbørshandel med tyske soldater, endog i en sådan grad, at det lokale krisepoliti efter krigen hævdede, at det var den afdeling, som tyskerne »hadede mest«, fordi man pågreb sortbørshandlere og derved »gang på gang stoppede kæmpeleverancer til de tyske lejre«.²⁰

Efter befrielsen mistede de tyske lagre efterhånden deres rolle, men i denne forbindelse er det markant, at varer fra den engelske hær meget hurtigt dukkede op. I den forstand kan det konstateres, at overgangen mellem besættelse og befrielse forløb problemfrit med hensyn til handelen på den sorte børs.

Det var karakteristisk for udviklingen, at da politiet i august 1946 pågreb en mindre sortbørsliga, forklarede de anholdte, at deres varer kom fra de engelske lagre i Kastrup, hvor de havde allieret sig med en soldat, som stod for udlevering af cigaretter til tropper i København.²¹

En måde, hvorpå man kan få et indtryk af de britiske troppers betydning for sortbørshandlen, er ved at se på, hvilke cigaretmærker, der blev beslaglagt. I sagerne fra 1945-46 udgør mærker af engelsk og ameri-

¹⁸ Se eksempelvis LAS, Københavns Byret, afd.3., 221/1947, Rapport fra Kriminalpolitiet i Aalborg, 15.4.1943.

¹⁹ RA, Udenrigsministeriet, 83. Dan. 43, Ekstrakt-afskrift af indberetning af 4. juli 1942 fra politimesteren i Aalborg til Statsadvokaten for Særlige Anliggender, 9.9.1942.

²⁰ RA, Justitsministeriet, 5. Knt. 701/ 1950, Aalborg Krisepoliti, 3.4.1950. At værnemagten købte forsyninger gennem illegale kanaler, kendes ikke kun fra Danmark. I flere okkuperede lande var der ligefrem oprettet hemmelige konti til opkøb på det sorte marked. Alan S. Milward: War, Economy and Society, Los Angeles, 1979, s. 283. Værnemagtens organiserede opkøb på det sorte marked i Frankrig er behandlet i Paul Sanders: Histoire du marché noir, 2001.

²¹ LAS, Københavns Byret, 3.afd., 942/47, Københavns Politi, 30.8.1946.

kansk fabrikat hovedparten af de konfiskerede tobaksvarer. At der ikke var tale om »gamle lagre« fra før besættelsen, fremgår, hvis man ser på de specifikke mærker, der blev handlet med. I England og USA blev der produceret mange forskellige cigaretmærker, men blandt tropperne var bestemte foretrukne som: »Players«, »Lucky Strike«, »Camel« og »Chesterfield«.²² Netop de mærker, der optrådte i domsudskrifter og politirapporter.

At englænderne spillede en stor rolle i sortbørshandlen med tobak, fremgår også af en henvendelse fra to såkaldte sortbørs-kommandoer, der blev etableret på Station 1. og 5. i København kort efter befrielsen. Betjentene fik deres overordnede til at rette henvendelse til politiinspektør Agdal fra Københavns Krisepoliti og bad om at få del i de cigaretter, man havde beslaglagt. Man henviste til de »smukke resultater« og påpegede, at det ville føles urimeligt, hvis de ikke fik lov til at købe et passende kvantum: »af de så stærkt eftertragede cigaretter«. Det hed videre, at det havde vakt forundring hos mandskabet, at den beslaglagte tobak gik tilbage til de allierede myndigheder for som:

»De pågældende polititjenestemænd siger meget rigtigt: Det vil altså sige, at de cigaretter som vi beslaglægger den ene dag i løbet af kort tid på ny vil være at finde på sorte-børsen.«²³

Ansøgningen giver et indtryk af, hvor involverede de britiske soldater var i handel med tobaksvarer. I øvrigt indgik politiet nogle måneder senere en aftale, som betød, at 1/3 af de cigaretter, der blev konfiskeret, og hvor der på pakkerne stod »Only for the Army«, blev solgt til politiet.²⁴

At omfanget af sortbørshandel, som involverede engelske soldater, blev stort, fremgår også af de organisatoriske tiltag vedrørende ordenshåndhævelse i den første tid efter krigen. Allerede i slutningen af 1944 havde de allieredes invasionsstyrkers hovedkvarter, Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces (SHAEF), udarbejdet et memorandum om politimæssige spørgsmål vedrørende Danmark efter befri-

²² John Ellis: The Sharp End. The Fighting Man In World War II, London, 1993, s. 294.

²³ LAS, Københavns Politi, 1. Politiinspektorat, Sort Børs 1945-47, Notits, november 1945.

²⁴ LAS, Københavns Byret, afd.3., Edderkopsagen, pk.58, Politiets Undersøgelseskammer, 22.3.1950. På trods af, at det ikke kan siges, hvor stor en del af tobakken som stammede fra den britiske hær, så kan oplysninger fra en af de tidligere nævnte sortbørs-kommandoer give en indikation deraf. Mellem den 6. november og 31. december 1946 havde afdelingen beslaglagt 17.800 cigaretter. Af disse var 2.000 hjemmerullede, 2.700 danske, 7.000 svenske, mens 6.100 var engelske. LAS, Københavns Politi, 1. Politiinspektorat, Krisepolitiet, Notits, u. dato 1946.

elsen. Den 17. april 1945 blev dette memorandum præsenteret i en opdateret tilstand. SHAEF havde heri opstillet ni »*Main police Post Hostilities Duties*«, som ud over traditionelle opgaver også skulle løses af det danske politi. Første punkt på listen var: »*Black Markets*«. ²⁵ Om briterne havde medtaget dette punkt på baggrund af den konkrete udvikling i Danmark, eller om man havde lært af erfaringen fra andre steder i Europa, er uvist. Det er muligt, at omfanget af den sortbørshandel, der havde udviklet sig i Tyskland og Holland, havde gjort et sådan indtryk, at man ville være på forkant med udviklingen. Men at sortbørshandlens omfang her i landet havde en konkret betydning, fremgår af, at man på britisk opfordring i august 1945 oprettede Dansk-Engelsk Politikommando, hvis hovedopgave var at bekæmpe den omsiggribende handel med cigaretter og benzin. ²⁶

At først de tyske og siden de allierede tropper fik en stor betydning for den illegale handel, skyldtes de principper, som styrede den sorte børs: udbud og efterspørgsel. Soldaterne medbragte en række produkter, først og fremmest tobak, som var stærkt efterspurgt, og samtidig betød de organisatoriske rammer omkring de militære enheder, at det var muligt at kanalisere store mængder af varer herfra ud i samfundet.

Sortbørshandlernes sociale baggrund

I undersøgelsen af domsudskrifter fra Københavns Byrets 3. afdeling optræder ufaglærte i 32% af sortbørsdommene, mens faglærte udgør 9%. For hele 43% fremgik det ikke af domsudskriften, hvilket erhverv den dømte havde. Det skyldtes, at en stor del af de dømte blev registreret som varetægtsfanger, og at deres stillingsbetegnelse derfor ikke blev oplyst i domsudskrifterne. En stikprøveundersøgelse i sagsakterne fra 150 sortbørsdomme afsagt mellem 1943 og 1948 påviste imidlertid, at over 70% af de dømte var ufaglærte arbejdere.

Overordnet er der altså tale om, at hovedparten af de dømte kom fra arbejderklassen. Gennemsnitsalderen for dømte sortbørshandlere var 32,5 år. Over 98% af de dømte var mænd.

Af sagsakterne og de vedlagte økonomiske oversigter fremgår det, at over halvdelen af de dømte var arbejdsløse. At så mange var uden arbejde, er interessant, fordi det kan sige noget om indtjeningsmulighederne ved denne kriminalitetsform. At de relativt få personer, som blev dømt for sortbørshandel mellem 1939 og 1941, begik kriminalitet

²⁵ Henrik Stevnsborg: *Politiet 1938-47*, København, 1993, s. 467 ff.

²⁶ *Ibid.* s. 467 ff.

på baggrund af den høje arbejdsløshed i denne periode, er muligt, men sådanne forhold kan næsten helt udelukkes mellem 1943 og 1945. Her blev situationen på arbejdsmarkedet forbedret i en sådan grad, at man nærmede sig fuld beskæftigelse. I 1942 skrev en overbetjent i tidskriftet »Politiet«, at det ved sortbørshandel: »ikke er særligt svært for dem at tjene en dagløn.«²⁷

Spørgsmålet der melder sig er, om sortbørsfolkene udgjorde et normalt udsnit af mænd fra arbejderklassen, der blot foretog et rationelt økonomisk valg og samtidig undgik nedslidende arbejde i f.eks. brunkulslejer eller ved det tyske befæstningsbyggeri i Jylland? Selv om det naturligvis er umuligt at svare definitivt på spørgsmålet, er det dog værd at bemærke, at gruppen af dømte udskiller sig på endnu et punkt fra et mere almindeligt udsnit af mænd fra arbejderklassen, idet mange var tidligere straffet. Når 50% af sortbørshandlerne var recidivister viser det, at sortbørshandlerne ikke repræsenterede et tilfældigt udsnit af den mandlige befolkning. At så mange, allerede før de blev dømt for sortbørshandel, havde været i konflikt med loven, peger også på, at den illegale handel i vid udstrækning havde forbindelse til et allerede eksisterende kriminelt miljø.

Sortbørshandel og forbindelser til almindelig straffelovskriminalitet

At der på den sorte børs eksisterede en forbindelse til andre former for kriminalitet, fremgår allerede af, at der blandt dem, som drev ulovlig handel, var en overrepræsentation af tidligere straffede personer, men sammenhængen kom også til udtryk ved, at sortbørshandlerne i mange tilfælde havde relationer til en række traditionelle former for straffelovskriminalitet.

Et svagt punkt i rationeringssystemet var, at mærkerne kunne forfalsskes. Dette var da også en kilde til nervøsiteten hos myndighederne, da store mængder af falske mærker hurtigt kunne undergrave systemet. Da »Berlingske Tidende« på baggrund af en konkret sag skrev en artikel, hvor man påpegede, at det var let at forfalsske rationeringsmærker, resulterede det således i kritik fra Direktoratet for Vareforsyning, da man frygtede at sådanne skrivelser kunne friste til at begå falskneri.²⁸ Det er usikkert, i hvor mange tilfælde der blev afsløret forfalsskninger. Antallet overstiger dog ikke i væsentlig grad de 12 sager, som er fundet i forbindelse med denne undersøgelse. Havde antallet været meget

²⁷ Politiet, 8.1.1942.

²⁸ RA, Direktoratet for Vareforsyning, Samrådsmøder, Mødenotat, 8.3.1944.

højere, ville det sandsynligvis fremgå af de arkiver, som er gennemgået, idet forfalskning blev anset som en meget alvorlig forbrydelse.

I de 12 tilfælde, som stammer fra 1944-48, var der i flere af sagerne tale om en ret omfattende produktion af falske mærker. Som illustreret af en sag fra 1947, hvor to mænd fik 3½ års fængsel for at have fremstillet 50.000 smørmærker, som de havde solgt for omkring 100.000 kr. Mærkerne blev omsat i partier på flere tusinde til en række mellemhandlere, der kanaliserede dem ud på den sorte børs.²⁹

Der var i flere tilfælde tale om en forholdsvis avanceret kriminalitet, og det fremgår af, at de som foretog forfalskningerne, stod i forbindelse med et distributionsnet, der var i stand til at fordele mærker til mellemhandlere på den sorte børs. Hertil kom, at der i flere tilfælde var tale om dygtigt udførte falsknerier, som i 1948, da politiet blev opmærksom på, at der cirkulerede falske kaffemærker. Hos Teknisk Afdeling betegnede man efterligningen som vellykket, da farvenuancerne passede, og der kun var forskel i selve bundtrykket.³⁰

Under et møde i Handelsministeriet i august 1942 blev politiinspektør Tage Agdal, på baggrund af en orientering fra Direktoratet for Vareforsyning vedrørende omfanget af stjålne rationeringskort, bedt om at give en nærmere redegørelse for, hvilke forholdsregler der burde gribes til. Agdals mundtlige redegørelse kendes ikke, men i november samme år blev emnet atter taget op på et møde i ministeriet. Denne gang foreslog Agdal, at man ændrede selve rationeringssystemet.³¹ Problemet var, at rationeringsmærker kunne anvendes overalt i landet og derfor var fuldstændig identiske, men hvis de blev nummereret, kunne det i højere grad lette opklaringen, da det på denne måde var muligt at følge mærkerne. Systemet ville samtidig have den fordel, at rationeringsmærker inden for en bestemt nummerrække kunne annulleres, hvis de blev stjålet. Forslaget blev dog afvist med den begrundelse, at det var praktisk uigennemførligt. Selv om Agdals forslag uden tvivl ville have lettet politiets opklaring, var problemet, at strukturen i det enorme rationeringssystem allerede lå fast, og af den grund var man tilbageholdende med at foretage selv mindre ændringer.

Baggrunden for drøftelserne i Handelsministeriet var, at der i 1942 foregik det hidtil mest alvorlige rationeringskup, da der på en kommuneskole i Gentofte blev stjålet flere tusinde ark med rationeringskort.

²⁹ LAS, Københavns Byret, 3.afd., 10.283/50, Afhøring, 14.10.1949.

³⁰ LAS, Københavns Byret, 3.afd., 1029/48, Københavns Politi, 1947 og Sst. 1203/48, Opdagelsespolitiet, 4.8.1948 og Sst. Rapport fra Teknisk Afdeling, 17.8.1949.

³¹ RA, Direktoratet for Vareforsyning, Jur. Afd, Advokatmøde, 11.8.1942 og Sst, Advokatmøde, 24.11.1942.

Kuppet i Gentofte var dog ikke det første tilfælde, hvor der blev stjålet stor mængder af rationeringsmærker. F.eks. resulterede et indbrud i juli 1940 i, at der forsvandt kort til 370.000 l benzin. Selv om myndighederne godt nok havde udlovet en dusør for oplysninger, der kunne opklare indbrudet, så politiet dog ikke særligt alvorligt på sagen. En overbetjent fra Københavns Politi udtalte, at tyvene næppe ville få glæde af deres udbytte, da de efter politiets mening så skulle indgå et »komplot« med en eller flere tankpassere.³² Denne udtalelse kan synes noget naiv, set i lyset af de mange krisesager, der netop involverede indehavere af benzinstationer, men vigtigt i denne sammenhæng var det, at politiet på dette tidspunkt ikke skønnede, at der eksisterede et sortbørsmiljø, hvor så store mængder af hælervarer kunne omsættes.

Men det gjorde der i 1942, og fra dette tidspunkt stammede de rationeringsmærker, som blev omsat på den sorte børs i stort omfang fra indbrud og røveri. Det var flere grunde til denne udvikling. Købekraften var blevet større, og befolkningen var derfor mindre tilbøjelig til at sælge sine mærker, og som følge heraf blev rationeringsmærker en hælervare, der kunne afsættes forholdsvis let og med stor fortjeneste. Hvordan mærkerne blev distribueret til den sorte børs, forklarede en betjent ved Københavns Krisepoliti. Baggrunden var, at der i 1943 foregik et røveri mod en transport, hvor bevæbnede mænd standsede en lastbil, der skulle bringe rationeringsmærker fra et trykkeri til Folkeregistret i København. Resultatet blev, at mærker som havde en sortbørsværdi på flere hundrede tusinde kroner, forsvandt. En betjent ved krisepolitiet, der efterforskede sagen, forklarede:

»Dette store mærkerøveri ville ganske givet først blive delt op i større partier, derefter i mindre partier og så med 3-4-5 mellemmænd i løbet af en 14 dages tid nå ud til de små folk, der lå og handlede enkelte mærker eller enkelte ark på restaurationer. Jeg regnede for mit vedkommende med, at man ville skille partiet ud i 5-6 småpartier og sende dem rundt til de store byer, Århus, Aalborg, Esbjerg, Kolding, København, Odense, og jeg regnede med, at det ville vare længe, inden de nåede frem i, om jeg så må sige detailhandlen.«³³

Omfanget af de indbrud, hvor der blev stjålet flere tusinde mærker, kan man få et indtryk af gennem indberetninger fra politikredsene. I 1949 blev landets politimestre bedt om at indsende oplysninger om tyveri af rationeringsmærker, som var forekommet siden 1939, fra postkontorer,

³² Ekstra Bladet, 23.7.1940.

³³ LAS, Københavns Byret, 9.afd., Edderkopsagen, pk.50, J. H's. stålbandsredegørelse.

jernbanestationer, offentlige kontorer samt udleveringssteder. Af landets 72 politikredse svarede de 35, at der havde været indbrud eller forsøg derpå. Hårdest ramt var Roskilde Politikreds, hvor der mellem 1940 og 1949 havde været ikke færre end 39 tilfælde af røveri og tyveri.³⁴

De rationeringsmærker, som blev stjålet, stammede dog ikke udelukkende fra indbrud på kommunekontorer o.lign. En stor del af mærkerne på den sorte børs blev fremskaffet gennem indbrud hos detailhandlere. At dette havde et stort omfang, fremgår af flere kilder.³⁵

Metoderne, som blev taget i anvendelse, vidner om, at indbrud hos erhvervsdrivende var en vigtig kilde, hvorfra der blev skaffet mærker til den sorte børs. Rationeringsmærker som gik over disken, blev af forretningsindehaveren stemplet, så de ikke længere var gyldige. For at kunne recirkulere mærkerne, var det derfor nødvendigt at fjerne påstemplingen. Det foregik på en såkaldt afvaskningscentral. I 1947 afslørede man én i København, og to år senere kom politiet, i forbindelse med edderkopsagen, atter på sporet af en afvaskningscentral. En meddeler forklarede, at edderkopsagens bagmand, Svend Aage Hasselstrøm, opkøbte mærker, som stammede fra indbrud i butikker, og at kosterne blev sendt videre til en central i Randers. Her gennemgik mærkerne en proces, hvor de først blev klæbet op på zinkbakker og derefter penslet med salmiakspiritus, som fjernede stempelsværtten. Herefter blev de strøget, og kunne atter anvendes.³⁶

At mange andre effekter, der blev omsat på den sorte børs, også var hælervarer, fremgår af flere kilder. Flere af de sortbørshandlere, som blev pågrebet i at handle med dæk, blev således også anklaget for indbrud eller hæleri. Af en undersøgelse af 300 tyverirapporter fra de kommunale vagtværn i Århus og København, fremgår det da også, at netop bildæk var en af de genstande, som hyppigst blev stjålet.³⁷ I rapporterne optræder cykeldæk ikke, men det skyldtes udelukkende, at cykeltyveri fik et så kolossalt omfang, at man udfyldte særlige formularer vedrørende cykler, dæk og slanger. At mange af disse effekter blev omsat

³⁴ LAS, Københavns Byret, 9.afd., Edderkopsagen, pk. 71, Politidirektøren, 10.1.1949 og Sst. Diverse svar fra politikredsene.

³⁵ I en række sager, hvor Københavns Kommunale Vagtværn pågreb personer, som havde begået indbrud i forretninger, indrømmede disse, at de stjalne mærker skulle omsættes på den sorte børs. I samtidige brancheblade, der blev udgivet af forskellige detailhandlerforeninger, blev de handlende jævnlige advaret om at sikre deres rationeringsmærker, da disse ofte blev stjålet og omsat på den sorte børs.

³⁶ LAS, Københavns Byret, 9.afd., Edderkopsagen, pk. 1, Rapport, 7.2.1949, Sst. 7. Undersøgelseskammer, 20.2 1950. Politiet vurderede, at der på stedet, hvor afvaskningscentralen havde til huse, boede omkring 40 mennesker, hvoraf hovedparten var involveret i sortbørshandel.

³⁷ Claus Bundgård Christensen: På vagt i en lovløs tid, Fortid & Nutid, juni, 2001.

gennem sortbørshandel, fremgik også, da chefen for Københavns Kommunale Vagtværn, Melchior Larsen, i december 1944 udtalte til Aftenbladet, at det på den sorte børs efterhånden var sådan, »*At der åbenlyst tilbydes hele læs af tyvekoster til salg*«. ³⁸

Varerne på den sorte børs

Af domsudskrifterne fra Københavns Byrets 3. afdeling fremgår det, at der primært blev handlet med to typer varer på den sorte børs: rationeringsmærker og cigaretter. Sådanne blev nævnt i over 85% af alle sager.

Fra 1940 til 1942 var den vigtigste sortbørsvare rationeringsmærker. Det var ikke alle slags mærker, som var lige eftertragtede, idet de hyppigst beslaglagte mærker var til kaffe, smør, og sukker.

Kaffemærkerne mistede deres betydning relativt hurtigt, da lagrene stort set var opbrugt i 1941, og de dukkede først op igen efter krigen, mens smør- og suktermærker blev forhandlet på den sorte børs lige til rationeringens ophævelse. Andre mærker optrådte kun i meget begrænset omfang. Det gælder først og fremmest brødmærkerne. Brødet var netop et af de områder, hvor befolkningen var velforsynet. Det fremgår eksempelvis af, at kun 38% af de tildelte ekstrarationer af brødmærker til hårdtarbejdende blev udnyttet. Det samme var tilfældet med grynmærker, hvor kun 67% af mærkerne blev udnyttet. Disse tal stammer fra sommeren 1941, men situationen ændrede sig ikke væsentligt på dette område. ³⁹

At det ikke var alle typer af mærker, som var lige eftertragtede, fremgik også, da politiet i 1949 udarbejdede en rapport om sortbørsforsendelser af rationeringsmærker fra Jylland til København. Her forklarede en af politiets meddelere, at man kun sendte smør, kaffe og suktermærker afsted, mens resten blev smidt væk. ⁴⁰

At den sorte børs i den grad blev domineret af rationeringsmærker fremfor fødevarer, betød, at de produkter, som de illegalt omsatte mærker dækkede, blev distribueret gennem legale kanaler i detailhandlen. Det fik den betydning, at handel på den sorte børs ikke var afhængig af, at der var producenter eller grossister, som var villige til at bryde loven. Hvis handelen på den sorte børs havde været domineret af produkter,

³⁸ Aftenbladet, 5.12.1944.

³⁹ RA, Direktoratet for Vareforsyning, Beretninger, 89, 1941, Bemærkninger vedrørende udnyttelsen af brødrationeringen, 14.6.1941 og Sst., Bemærkninger vedrørende udnyttelse af grynrationering, 14.6.1941.

⁴⁰ LAS, Københavns Byret, 9.afd., Edderkopsagen, pk. 2, Rapport, 20.2.1949.

måtte producent eller grossist i mange tilfælde have taget initiativ til den kriminelle handling, men når varer blev omsat gennem mærker, var det primært forbrugerne som tog initiativet.

Når det kunne lade sig gøre at omsætte fødevarer gennem mærker på den sorte børs, kan det indirekte sige noget om befolkningens tiltro til rationeringssystemet. I lande hvor systemet brød sammen, eller hvor der ikke altid var dækning for de mærker, som myndighederne udstedte, spillede produkter fremfor mærker langt den største rolle. I Danmark viser mærkernes dominans, at borgerne havde tillid til rationeringssystemet.⁴¹

I løbet af 1943 indtrådte der en ændring af, hvilke varer som blev omsat på den sorte børs, idet tobak blev den hyppigst forhandlede varegruppe.

Under besættelsen blev tobaksindustriens råstofforsyninger stærkt reduceret. I 1939 havde man importeret over 12.000 tons, men i 1944 var man helt nede på 1.500 tons. Af den officielle statistik over forbruget af cigaretter fremgår det, at der foregik et gradvist fald fra 1.748 millioner cigaretter til 1.094 millioner i 1943. Takket være den danske tobakshøst, der gjorde sig gældende i 1944, steg tallet til 1.318 millioner.⁴² Hvad der imidlertid ikke fremgår af disse opgørelser, var den ekstreme kvalitetsforringelse som indtrådte, idet den oversøiske tobak blev erstattet af mellem- og sydeuropæisk, samt danske råvarer.

På trods af, at der foregik en nedgang i forbruget, skal disse tal sammenholdes med den mængde, som blev omsat gennem illegale kanaler. Selv om det ikke kan siges, hvor mange procent af det totale forbrug, som blev forhandlet på den sorte børs, så er der ingen tvivl om, at det drejede sig om så store mængder, at det samlede tobaksforbrug i realiteten lå væsentligt over de officielle tal. Hertil kom, at den sorte børs ud over den tobak, som kom fra udenlandske tropper, i stigende omfang blev forsynet med indsmuglede cigaretter.⁴³

Priserne på den sorte børs

Rationeringsmærker og cigaretter udgør et særlig godt grundlag for at undersøge prisudviklingen på den sorte børs. De vigtigste mærker, dem

⁴¹ Hverken under besættelsen eller i efterkrigsårene blev der udstedt rationeringsmærker, som der ikke var dækning for.

⁴² Vareforsyning og varefordeling, s. 202f.

⁴³ I 1950 vurderede krisepolitiet, at der alene i én sag var indført 12 millioner cigaretter via Frihandelsbygningen i København. Cigaretter der primært blev omsat på den sorte børs. RA, Justitsministeriet, 5. Knt., 701/50, Politidirektøren, 18.1.1951.

til sukker og smør, dækkede stort set det samme kvantum i det meste af den undersøgte periode, mens detailprisen på cigaretter var relativt stabil.

Analyserer man udviklingen fra 1942-47, viser det sig, at priserne var forholdsvis stabile.⁴⁴ At priserne var stabile fremgår ikke kun af det indsamlede materiale til denne undersøgelse, men også af, at byretten ligefrem var i stand til at udregne bøderne (f.eks. i forbindelse med bortkomne rationeringsmærker) på grundlag af gældende sortbørpriser.

Prisen på sukker- og smørmærker steg fra 1944 og frem, men udviklingen kan ikke betegnes som dramatisk.

Selv om resultaterne fra provinsen skal behandles med varsomhed på grund af forholdsvis sparsomme data, havde priserne her en tendens til at ligge en smule under niveauet i hovedstaden – et forhold, der sandsynligvis skal forklares ud fra, at der i provinsbyer ofte var mulighed for at købe direkte hos producenterne i landdistrikterne.

Prisudviklingen for cigaretter udviste en betydelig mere markant stigning og generelt et højere prisniveau, end det var tilfældet med rationeringsmærker. Cigaretter med en detailpris på 8-10 øre pr. stk, blev fra 1942 forhandlet til priser som lå ca. 50% over det legale niveau. Fra slutningen af 1943, og i særdeleshed fra 1944, kan der konstateres en forholdsvis kraftig stigning i sortbørpriserne. Således lå priserne i de sidste to krigsår i reglen 2-6 gange over det legale. I de første måneder efter befrielsen lå priserne på det samme høje niveau som i 1944-45, men i løbet af 1946 forekom der et tydeligt fald, således at priserne igen lå ca. 50%-75% over det legale.

At priserne på sukker- og smørmærker udviste en stigning i de sidste krigsår, skyldtes primært to forhold. Dels steg købekraften, og dels blev forsyningen af sukker og smør forringet i denne periode. Den tilsvarende, omend mere drastiske stigning for cigaretternes vedkommende, kan også forklares ud fra en forbedret købekraft. Det havde samtidig betydning, at kvaliteten af dansk producerede cigaretter faldt, og at der kunne købes tysk producerede tobaksprodukter af en bedre kvalitet, men til en højere pris.

Priserne på rationeringsmærker var så høje, at de dårligst stillede borgere næppe havde økonomisk mulighed for at købe på den sorte børs. Eksempelvis var den procentvise fordyrelse ved køb af sukker og smør i detailhandlen med sortbørsmærker på ca. 50%-70% mellem 1941 og

⁴⁴ Undersøgelsen er baseret på priser indsamlet i domsudskrifter fra Københavns Byret og materiale fra politiarkiverne i Roskilde og Vejle samt rapporter fra Københavns Kommunale Vagtværn og Århus Byvagt.

1943.⁴⁵ Priseniveauet var dog ikke så højt, at f.eks. en faglært arbejder med en normal indkomst har været afskåret fra at handle her. Det samme kan i nogen grad siges for tobakkens vedkommende. Dog kunne visse cigaretmærker i krigens sidste år og i perioden umiddelbart efter befrielsen opnå så høje priser, at det for en arbejder, som samtidig havde en familie at forsørge, ikke har været muligt at foretage regelmæssige indkøb af de mest eftertragtede mærker.

På trods af, at der for nogle få produkter, som f.eks. dæk, kunne opnås meget høje og forskellige priser, så var prisudviklingen for de mest almindelige sortbørsvare forholdsvis stabil. Det er værd at bemærke denne udvikling. Priserne kunne gå i vejret, men så forekom stigningen stort set alle steder. Det viser flere ting om den sorte børs. Forbrugerne var i stand til at sammenligne priser, der foregik en konstant interaktion mellem køber og sælger, og samtidig var den sorte børs et relativt gennemsnitligt marked præget af faste priser, hvor udbudet hele tiden kunne følge efterspørgslen.

Foregik der en omdistribuering af fødevarer?

Når en stor del af de mærker, som blev omsat på det sorte børs, stammede fra private borgere, stiller det automatisk spørgsmålet, hvorvidt der gennem den illegale handel foregik en omdistribuering af fødevarer mellem forskellige grupper i samfundet?

At nogle socialgrupper fik det hårdt, fremgår af den voldsomme real-lønsnedgang, som fandt sted mellem 1939 og 1941. Hvis man tager oktober 1939 som indekstal 100, var tallet for industriarbejdernes realindkomst i april 1940 faldet til 85, og i januar 1941 var tallet helt nede på 64.⁴⁶ Denne reallønsnedgang faldt sammen med, at arbejdsløsheden i vinteren 1940-41 var steget til et niveau som under den værste del af krisen i 1930'erne.⁴⁷

Selv om der aldrig opstod hungersnød i Danmark, er der ingen tvivl om, at levevilkårene for de svageste grupper blev forringet i de første år af krigen. Tendensen gik i retning af, at der blandt de ringest stillede socialgrupper, som børnerige familier og folk på understøttelse, foregik

⁴⁵ Tallet for den procentvise fordyrelse er udregnet ved at sammenholde de legale detalpriser med de illegale priser for suktermærker til 500 g. og smørmærker til 250 g.

⁴⁶ Rationeringsmærker, som altid blev uddelt gratis, indgår ikke i realindkomstberegningen. RA, Direktoratet for Vareforsyning, Beretninger, 91, 1941, Bemærkninger vedrørende bevægelserne i henholdsvis landbrugernes, arbejderne, tjenestemændenes, og industriens indtægtsforhold under krigen, 4.11.1941.

⁴⁷ Henrik. S. Nissen: Danmarks historie, VII, København, 1988, s. 375.

en kostændring, der kvalitativt og kvantitativt var til det ringere. De dyre varer blev bortprioriteret til fordel for de billige. De høje priser betød, at kostbudgettet opslugte det meste af indtægten, således at der var mindre til andre fornødenheder som rengøringsprodukter og beklædningsgenstande.⁴⁸

Det spørgsmål, som melder sig i denne sammenhæng, er, om de mærker, der blev omsat på den sorte børs, særlig i besættelsens første år, primært kom fra de dårligst stillede socialgrupper, og om der på denne måde opstod en skævhed i fordelingen på grund af den illegale handel? At det forholder sig således, er der flere ting, som peger på. Sukker og smør hørte til de dyreste fødevarer og var netop den type af mærker, der hyppigst blev omsat på den sorte børs. Sammenholder man dette med, at de som solgte deres egne mærker, ofte kom fra de økonomisk dårligst stillede grupper, tyder det på, at der foregik en omdistribuering af disse fødevarer fra den dårligst stillede del af befolkningen til mere velhavende grupper.

Det forbliver dog et åbent spørgsmål, hvem som var de primære aftagere, idet materialet ikke siger ret meget om kunderne på den sorte børs. Selv om landbrugets indtægter steg voldsomt i disse år, og købekraften derfor var høj hos denne gruppe, er der ikke noget som peger på, at landbobefolkningen søgte ind til byerne for at købe rationeringsmærker. Det skyldes først og fremmest, at der på landet foregik en omfattende hjemmekærning af smør, samt direkte salg fra mejerierne og gårdene uden om rationeringssystemet. Mere plausibelt er det derfor at pege på den bedre stillede del af arbejderklassen og befolkningen fra forstæderne.⁴⁹

Selvom handel med mærker på den sorte børs var med til at undergrave den sociale gevinst ved rationeringssystemet, så betød den illegale omsætning en vis liberalisering af markedet. Imidlertid resulterede sortbørsmarkedet ikke i en væsentlig forøgelse i udbuddet af fødevarer, idet det kun var sælgeren af mærker, som opnåede en fortjeneste. Vedrørende tobak, hvor producenter jævnligt solgte direkte til mellemhandlerne på den sorte børs, har det illegale salg sandsynligvis animeret til en forøget produktion af dansk tobak.

⁴⁸ Ernæringssituationen specielt for den dårligst stillede københavnske arbejderbefolkning – vinteren 1941-42, udg. Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, København, 1942. Se også Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen, København, 1971, s. 121 ff. og 194 f., og Svend Aage Hansen: Dansk socialhistorie, Viborg, 1984, s. 41 ff.

⁴⁹ I de relativt få tilfælde, hvor personer blev pågrebet, fordi de havde optrådt som kunde, er det da også markant, at der var mange faglærte og håndværksmestre iblandt. Sager, hvor kunden blev sigtet, findes primært i materialet fra Københavns Byrets 3. afdeling.

Den sorte børns' udvikling og omfang

En måde at følge udviklingen af sortbørskriminaliteten på, er ved at undersøge, hvor mange der blev dømt for sortbørshandel ved krisedomstolen.⁵⁰ Et problem ved denne metode er, at man kun har at gøre med de overtrædelser, som myndighederne fik kendskab til, og at der samtidig må tages højde for den organisatoriske udvikling indenfor politiet. Det er således markant, at antallet af dømte steg, efter at politiets indsats mod sortbørshandel blev intensiveret i sommeren 1942. At sortbørshandel var en synlig form for kriminalitet, hvor politiet primært anvendte traditionelle bekæmpelses- og opklaringsmetoder, betød samtidig, at man på dette område havde lettere ved at udvise succes end over for andre former for kriselovsovertrædelser. Disse forhold betyder, at oplysningerne, som kan hentes fra domstolen, skal behandles med varsomhed, og at det af samme grund er nødvendigt at inddrage andre kilder.⁵¹

Selv om der i de første år efter at kriseloven var indført, optrådte relativt få sager om sortbørshandel ved byretten, foregik der allerede handel med rationeringskort i månederne efter at krigen brød ud.⁵²

Selv om der eksisterede en sort børs i København fra og med 1940, peger det dog på, at handel med rationeringsmærker i denne tidlige fase overvejende gik ad andre kanaler. I de ovennævnte tilfælde, hvor der blev handlet med benzinkort, er det f.eks. markant, at overtrædelserne primært var foregået ved tankstationer eller mellem personer, der af erhvervsmæssige grunde havde interesse i at opkøbe brændstof.

I løbet af 1942 blev situationen ændret. I starten af året begyndte pressen at fokusere på sortbørshandlen sideløbende med, at politiets indsats i højere grad blev rettet mod problemet. At bekæmpelsen af sortbørshandlen blev intensiveret i løbet af 1942, fremgår også, hvis

⁵⁰ Det er ikke muligt at sammenligne sortbørshandlen under besættelsen og i efterkrigstiden med den, som eventuelt fandt sted under den Første Verdenskrig og i mellemkrigstiden, hvor der også var rationering og vareknaphed. Der er aldrig foretaget nogen forskning i overtrædelser af rationeringssystemet og restriktionerne i denne periode. Af drøftelser mellem Handelsministeriet og Rigsadvokaturen under besættelsen fremgår det dog, at den kontrolvirksomhed, der blev udøvet under og efter den Første Verdenskrig, ikke var så omfattende som under den Anden Verdenskrig. Udtrykket *den sorte børs* har sandsynligvis ikke været anvendt under den Første Verdenskrig. Ifølge Ordbog over det danske sprog optræder udtrykket for første gang i 1923.

⁵¹ En faktor, der også skal tages hensyn til, når man anvender domsudskrifter, er at dommene i flere tilfælde blev afsagt flere måneder efter, overtrædelserne fandt sted, men dette er af mindre betydning for sortbørshandelen, da flertallet af de sigtede modtog deres dom, mens de befandt sig i fængsel.

⁵² Således bragte pressen 1939-1940 hyppigt artikler om den illegale handel med rationeringsmærker. Se f.eks. Ekstra Bladet, 25.11.1939 og 14.2.1940.

man ser på antallet af dømte for sådanne overtrædelser ved Københavns Byrets 3. afdeling.

Det er dog vigtigt at understrege, at antallet af sager ved byretten ikke er et udtryk for sortbørskriminalitetens faktiske omfang i hovedstaden, men i høj grad afspejler intensiteten af myndighedernes kontrolvirksomhed. Problemet knytter an til det såkaldte mørketal.⁵³ Problematikken vedrørende mørketallet er særlig aktuelt i forhold til sortbørskriminalitet, hvor antallet af overtrædelser, som ikke kom til myndighedernes kendskab, har været meget stort. Grunden hertil var strukturen på den sorte børs. Køber og sælger havde ingen interesse i at gøre politiet opmærksom på de transaktioner, som fandt sted. Hertil kom, at disse overtrædelser af mange blev opfattet som værende i en gråzone, og at der sjældent eksisterede noget iøjnefaldende offer som havde lidt tab i forbindelse med de lovbrud, som fandt sted. Disse forhold betød, at anmeldeshyppigheden for sortbørskriminalitet har været lav.⁵⁴ Imidlertid kan man ved at sammenholde disse tal med andre kilder fastslå, at antallet af dømte falder sammen med den generelle udvikling på den sorte børs. Eksempelvis er det karakteristisk, at aviserne i sommeren 1945 bragte mange reportager, hvoraf det fremgik, at sortbørshandlen havde grebet om sig. Dette falder sammen med, at der netop i denne periode blev dømt mange for sådanne overtrædelser.

Antal dømte for sortbørshandel ved Københavns Byrets 3. afdeling 1940-1953:

1940	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
12	9	67	235	205	1.006	681	180	60	9	26	15	3	3

Dette lille fald af dømte i 1944 hænger ikke sammen med, at det var lykkedes at få bugt med sortbørshandelen, men afspejler tværtimod, at opdagelsesrisikoen i fjerde kvartal blev kraftigt mindsket, da der ikke foregik nogen ordenshåndhævelse, fordi politiet var væk, og de kommunale vagtværn endnu var under etablering.⁵⁵

⁵³ Om de problemer, som er forbundet med at måle kriminalitet, se Flemming Balvig: *Kriminalitet og social kontrol*, København, 1995 og Ezzat A. Fattah: *Criminology: Past, Present and Future*, Wiltshire, 1997.

⁵⁴ Af sagsakterne fra krisedomstolen fremgår det, at de fleste sortbørsfolk blev pågrebet under patruljetjeneste og razziaer. Det var yderst sjældent, at sortbørshandlerne blev pågrebet på baggrund af anmeldelser fra offentligheden.

⁵⁵ Københavns Kommunale Vagtværn fik under den politiløse tid en stor betydning for bekæmpelse af den sorte børs. Mellem 25.9.1944 og 13.5.1945 foretog vagtværnet 3.170 anholdelser. De to forseelser, hvor der blev foretaget flest anholdelser, var for

Antallet af dømte for 1945 står i skarp kontrast til de foregående år. Tallene afspejler både, at den sorte børs, på trods af vagtværnets indsats imod slutningen af 1944, havde etableret sig i endnu højere grad end tidligere, men også at sortbørshandlen i efterkrigstiden tog et voldsomt opsving på grund af, at det illegale marked nu fik adgang til en række eftertragtede varer, danskerne tidligere havde været afskåret fra.

At handelen tog et opsving i 1945, fremgår også af, at der på politidirektørens foranledning blev oprettet sortbørs-kommandoer, der udelukkende skulle assistere Københavns Krisepoliti i bekæmpelsen af sortbørshandel.

Faldet i antallet af dømte fra og med 1949 betød dog ikke, at sortbørshandlen forsvandt totalt fra gadebilledet. Hos Københavns Politihed det så sent som i maj 1950, at sortbørshandlen havde taget et opsving, og at sælgeren stadig kunne opnå gode fortjenester.⁵⁶ Af en overvågningsrapport fra sommeren 1950, fremgår det, at der alene i Saxogade befandt sig omkring 20-30 mand, der levede af sortbørshandel. Men på trods af at sortbørshandel først ophørte med at eksistere, da de sidste rationeringer blev afviklet i begyndelsen af 1950'erne, var handlen aftagende fra og med 1949. En udvikling som hænger sammen med, at forsyningssituationen efterhånden blev stærkt forbedret.

Hvis man sammenholder oplysninger om antallet af domfældte ved underretten for tyveri i sager behandlet af Københavns Politihed, med antallet af sager om sortbørshandel, kan man få et indtryk af sortbørs-sagernes omfang sammenlignet med andre former for kriminalitet, der blev behandlet ved retten.⁵⁷

Dømte for tyveri ved underretten i sager behandlet af Københavns Politihed sammenlignet med antallet af sager om sortbørshandel ved Københavns Byret 3. afdeling:

	Tyveri	Sortbørshandel
1940	1.057	12
1941	1.534	9

tyveri eller indbrud, mens 435 blev anholdt for sortbørshandel. 1.156 blev anholdt for tyveri eller indbrud, 435 for sortbørshandel. Sigurd Thomsen: Københavns Vagtværn, København, 1947, s.124.

⁵⁶ LAS, Københavns Byret, Afd. 3, 10.283/50, Rapport, 16.4.1950. Faldet mellem 1947 og 1949 var knap så drastisk, som tallene giver udtryk for, da der på dette tidspunkt også blev behandlet sortbørssager ved krisedomstolens underafdeling: Københavns Byrets 3. afdeling. A.

⁵⁷ Oplysninger om domfældelse for tyveri findes i: Beretning om Københavns Politihed samt om retsplejen i offentlige sager i København for årene 1940 til 1949.

	Tyveri	Sortbørshandel
1942	2.174	67
1943	2.909	335
1944	2.013 ⁵⁸	205
1945	4.937 ⁵⁹	1.006
1946	1.958	681
1947	2.015	180
1948	2.066	60
1949	1.652	9

Den sorte børs og danskernes forbrug

Den faktor, som havde størst indflydelse på den sorte børs' udvikling og omfang, var fødevarer-situationen. Der skal ikke foretages en detaljeret undersøgelse af forsynings-situationen her, men der skal i stedet peges på nogle generelle træk vedrørende de vigtigste varegrupper.⁶⁰

De vigtigste ernæringsmidler, der blev underlagt forbrugerrationering, var: sukker, margarine, palmin, kaffe, the, kakao, smør, franskbrød, rugsigtebrød, groft rugbrød, mel, samt havre og byggryn.⁶¹

At der som følge af rationeringen og forsynings-situationen foregik en ændring af kostvanerne, er sikkert. Det fremgår af, hvordan borgerne fik dækket deres behov for kalorier. Det år, hvor der kan registreres den største nedgang i kalorieforbruget, er i 1942, hvor det lå et sted mellem 8 til 10% under førkrigsniveauet. Herefter indtrådte der en stigning,

⁵⁸ Der eksisterer ikke statistik fra Københavns Politi fra perioden mellem 1944 og 1945. Tallet stammer fra Statistik Årbog og omfatter mænd dømt for tyveri i København. Tallet er forbundet med usikkerhed.

⁵⁹ Tallet stammer fra Statistisk Årbog. Omfatter mænd dømt for tyveri. Dækker hele landet. Tallet er forbundet med usikkerhed.

⁶⁰ Det vigtigste værk vedrørende fødevarer-situationen i Danmark er Direktoratet for Vareforsynings beretning fra 1948: Vareforsyning og varefordeling. I flere af efterkrigs-årenes samleværker bliver emnet også behandlet, se først og fremmest Jens Otto Krags bidrag i: Danmark besat og befriet. Samme forfatter udgav i 1944, i samarbejde med Poul Gersmann: Krigsøkonomi og efterkrigsproblemer, der også har et kapitel om forsynin-ger og forbrug. Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen, skal fremhæves som den mest omfattende undersøgelse på området. Af nyere samlede fremstillinger kan henvises til: Norden under 2. Verdenskrig, der i vid udstrækning fokuserer på de økonomiske for-holds betydning. Hvordan vareknaphed fik indflydelse på borgerens hverdag, er behand-let i Erik Kjærsgaards: Besættelsen 1940-45.

⁶¹ For en oversigt over rationeringerne se Statistisk Årbog.

uden at man dog under krigen nåede samme niveau som før besættelsen.⁶²

Når nedskæringerne alligevel ikke fik alvorlige konsekvenser, skyldtes det, at indskrænkningerne primært ramte de befolkningsgrupper, som allerede før krigen havde et forbrug, der lå over gennemsnittet. Af undersøgelser, der blev foretaget af Ernærings- og Husholdningsnævnet, fremgår det, at kalorieforbruget blandt de økonomisk dårligst stillede, sandsynligvis ikke undergik nogen alvorlig forandring.⁶³ Selv om der forekom en reduktion i forbruget af fedtstof og sukker, så blev der kompenseret for dette gennem ændrede kostvaner, som var af en mere kvalitativ end kvantitativ karakter. Groft sagt blev de dyre madvarer erstattet af de billigere, som gryn, mel, brød og kartofler.

Den ovenover skitseret situation var den vigtigste årsag til, at handel på den sorte børs aldrig fik karakter af et livsnødvendigt alternativt marked.

Hvor stor en rolle sammenhængen mellem den sorte børs og den materielle situation spillede, illustreres ved at vende blikket mod lande, som i højere grad end Danmark led under vareknaphed.

Det er tydeligt, at de lande, hvori det sorte marked fik størst betydning, var de nationer, hvor det aldrig lykkedes at opstille et effektivt rationeringssystem, som i Italien, hvor handel på det sorte marked fik et kolossalt omfang. Allerede i vinteren 1941-42 opstod der et organiseret alternativt marked, hvor ernæringsmidler, der var basale i den italiensk kost, som pasta og mel, kostede ti gange mere end de legale priser.⁶⁴ Udviklingen i Holland kan til og med 1943 sammenlignes med forholdene i Danmark, idet der hovedsagelig blev omsat luksusvarer, men dette ændrede sig drastisk i løbet af 1944-45, hvor især den vestlige del af Holland blev ramt af hungersnød. På dette tidspunkt anslås det, at op mod 40% af alle landbrugsvarer, som sukeroer og kartofler, blev omsat illegalt.⁶⁵

Den sorte børs i Danmark udviklede sig aldrig til et livsvigtigt marked som i Holland og Italien. I de relativt få tilfælde, hvor der optrådte fødevarer eller nydelsesmidler på den sorte børs i Danmark, var der primært tale om produkter som kaffe, the, spiritus og chokolade. Hvor stor en

⁶² Med indekstal 100 i 1938 for kalorierindtag var tallet for 1944, 95.

⁶³ Se referater af nævnets møder i RA, Handelsministeriet, Ujournaliserede sager, nr. 163.

⁶⁴ Toby Abse: *The Civilian in War-The home front in Europe, Japan, and the USA in World War II*, Exter, 1997, s. 108f.

⁶⁵ Hein A. M. Klemann: *De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948* i BMGN, nr. 115, 2000.

procentdel af den samlede fødevarerproduktion, der blev omsat på den sorte børs, er det svært at svare på. Det skyldes strukturen i den illegale handel, hvor produkterne primært blev købt gennem legale kanaler med rationeringsmærker, der var købt illegalt. Derfor er det heller ikke muligt at fastslå, hvor stor en andel sortbørsmarkedet udgjorde af det totale marked. At der forgik en produktion af varer, som blev omsat uden om rationeringssystemet, er dog sikkert. Myndighederne var under krigen tilbageholdende med at udarbejde oversigter vedrørende illegal produktion, som kunne misbruges af tyskerne til at presse en mere gennemgribende rationering igennem. Alligevel fremgår det af oplysninger fra Direktoratet for Vareforsyning, at der for nogle produkters vedkommende foregik en væsentlig produktion af varer, som gik uden om rationeringssystemet. Om smør fastslog en redegørelse fra direktoratet, at den ulovlige produktion formodentlig løb op i flere millioner kilo om året. Et andet eksempel er æg og bestanden af høns. Her var svindet så stort, at det direkte fremgik af produktionsoversigterne. Således opstod der et misforhold mellem hønsebestanden og produktionen af æg, idet produktionen dalede stærkere end bestanden af høns.⁶⁶ Et forhold, som kun kan forklares på den måde, at en stor del af ægproduktionen ikke gik ad officielle kanaler. Imidlertid blev hovedparten af den illegale produktion af æg og smør ikke omsat på den sorte børs, men primært ved direkte salg fra producent til forbruger.

De produkter og fødevarer, der blev omsat gennem mærker på den sorte børs, udgjorde ikke et vigtigt grundlag for borgernes ernæringsforhold. Handel på den sorte børs var derimod udtryk for et ekstra konsum. Et konsum som supplerede de rationeringer, der sammen med køb af ikke-rationerede fødevarer, allerede dækkede indbyggernes kaloriebehov. De vigtigste årsager hertil var, at forsyningsituationen var relativt god, og at borgerne i vid udstrækning skaffede sig fødevarer gennem andre kanaler end den sorte børs, som f.eks. ved direkte køb hos producenterne.

Når handel på den sorte børs trods alt blev omfattende, skyldes det altså ikke mangel på fødevarer, men i stedet en kombination af den økonomiske udvikling, situationen på arbejdsmarkedet og den generelle forsyningsituation.

I løbet af 1942 var arbejdsløsheden på retur, reallønnen var stigende,

⁶⁶ Se Direktoratet for Vareforsynings redegørelse: Vareforsyning og varefordeling. I Holland hvor forholdene fra 1940 til 1943 tåler sammenligning med Danmark, anslås det, at mellem 2% til 20% af landbrugsvarerne blev produceret illegalt. Hein A. M. Klemann: Die niederländische Wirtschaft von 1938 bis 1948 im Griff von Krieg und Besatzung i Jahrbuch für Wirtschafts Geschichte, 2002,1.

og hertil kom situationen omkring »de ledige penge«, som dækker over den voldsomme likvidationsforøgelse, som foregik gennem pengeudpumpningen via værnemagt- og clearingskontoen.⁶⁷

I 1943 var flere i arbejde, de voldsomme prisstigninger i besættelsens første år var samtidig bremset, lønnen steg, og befolkningen havde på trods af store indkomstforskelle flere penge mellem hænderne. Problemet var, at dette faldt sammen med forsyningsvanskeligheder. Selv om en stor del af budgetoverskuddet blev omsat på fuldstændig legal vis, så opstod der en økonomisk situation, som virkede stærkt fremmede på den illegale handel, og som betød, at mange borgere under besættelsen og i efterkrigsårene supplerede deres forbrug med varer købt på den sorte børs.

⁶⁷ Det var også Krag og Gersmanns vurdering, at de ledige penge spillede en rolle for sortbørshandlen. Se: Krigsøkonomi og efterkrigsproblemer, s. 88.

SUMMARY

Black-Market Criminality in Denmark During the Occupation and the Post-War Years

The black market in Denmark appeared around 1940, but it was not considered a major problem, because illegal commerce at that time was also conducted through other channels. Black-market activity during the Occupation culminated in 1944 after the disruption of the Danish police, but the period of its greatest extent was in the months after the Liberation. By 1949 it was clearly on the wane, but it disappeared only in the 1950s after the last categories of rationing were abolished.

The goods exchanged on the black market often stemmed from private citizens, but first German and then English soldiers were also involved – primarily in the illegal supply of tobacco. The sale of ration coupons during the first years of the Occupation resulted to a certain extent in a redistribution of sugar and butter in favour of better-off social groups.

Most black marketeers were unskilled male workers, close to half of whom were unemployed, a phenomenon that can be explained, especially during the last years of the war, by the fact that black marketing was more lucrative than ordinary employment. The black marketeers were not, however, representative of working class men, since many of the former were habitual criminals.

In the earlier part of the period the most important black-market wares were ration coupons for butter, sugar, and coffee, but by 1943 cigarettes were dominant. Prices were relatively stable, but as the end of the war approached, they displayed a tendency to rise.

A factor that impeded the black market from ever becoming a vitally necessary alternative to the legal market, as was the case in other countries, was that the Danish population was able to maintain a reasonable living standard on the basis of legally purchased rations. This set a limit to the black market's influence on consumer behaviour, for supply was curtailed by limited demand. In part, rationed goods proved largely adequate, and, in part, there were other ways of circumventing rationing to obtain desired goods. The black market was relegated to the role of providing an extra supply of goods that were few in number, but highly in demand. On the other hand, the development of the economy after 1942 contributed to the spread of the market: idle capital increased spending power and made black-market buying commonplace.

Translated by Michael Wolfe